

Михайло Мовчан

МОВЧАН Михайло Миколайович — асистент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та психологія, екзистенціалізм, психоаналіз, філософія культури.

ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНА САМОТНОСТІ ЯК ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ

«Людина є таємниця. Її потрібно розгадати, і якщо будеш розгадувати все життя, то не кажи, що марно витратив час...» [14, с.5]. Ці мудрі і добре відомі слова Ф.М. Достоевського часто використовуються сьогодні, тому що вони мають глибокий філософський смисл.

Людина — унікальне творіння природи, суспільства і самої себе. Складовою частиною філософської проблеми людини є відповідна проблема особистості.

Підвищений нині інтерес до вельми складної проблеми особистості, її структури, соціалізації пояснюється насамперед потребами практики. Шириться масовий рух за виживання людини і людства, поліпшення екологічної обстановки, за права та свободи особистості, соціальний прогрес тощо.

Але разом з цим існує і байдуже ставлення людини до самої себе: ми забуваємо, що людина — істота неповторна й унікальна. «Ми перетворилися в звичайне знаряддя зовнішніх сил, які диктують нам свої умови, ми стали ставитися до себе як до товару, а наші внутрішні сили відчужені від нас. Не лише ми стали речами, ми й інших сприймаємо точнісінько так» [15, с.664].

Сучасна людина не здобула бажаної внутрішньої свободи для реалізації особистісного потенціалу, тобто реалізації своїх інтелектуальних, емоційних, чуттєвих здібностей. Свобода принесла індивіду незалежність і надала сенс його існуванню, але водночас ізолювала його, пробудила в нього почуття безсилля і тривоги.

Тому на особливу увагу зараз заслуговують ті аспекти проблеми особистості, що впливають на її становлення, соціалізацію і духовний розвиток. Серед них *відзначимо феномен самотності*, що так чи інакше діє на: конструктивну складову особистості, забарвлення її життя, відносини із соціальним і природним оточенням, духовне і фізичне самопочуття.

Самотність має суперечливу, багатогранну і навряд чи вичерпну природу, обертаючись то самознищенням і подавленням особистості, то її творчим і вільним началом.

Мета цієї статті: із непростого процесу становлення і соціалізації людини виділити і визначити проблему самотності; виходячи з теорії рефлексії Гегеля, побудувати онтологічну модель самотності; дати основні теоретичні підходи до цього феномена; певний акцент зробити на екзистенціальній моделі як такій, що має значний вклад у філософське осмислення самотності; простежити витоки, тенденції і причини самотності; намітити шляхи її подолання.

Авторська ідея: усвідомити, що самотність може бути властивістю особистості, її екзистенцією, а також продуктом як ситуативних, так і характерологічних чинників; враховуючи дві тенденції самотності можна говорити про суперечність, багатогранність («багатоликість») проблеми; діалектика частини і цілого дає можливість для доцільної побудови синтетичної моделі самотності; потрібно певну увагу звернути на спілкування (дефіцит спілкування може призвести до важкого і нестерпного почуття самотності); проводити подальші дослідження феномена самотності, використовуючи теоретичні і емпіричні надбання як зарубіжних так і вітчизняних вчених, критично аналізувати і синтезувати їх, а потім, враховуючи духовні, економічні, психологічні, культурні і інші чинники, застосовувати в теорії і практиці для більш успішного становлення і розвитку особистості.

Для успішного входження особистості в соціальне середовище, для ефективних взаємовідносин, самореалізації, особистісного розвитку, а разом з тим фізичного і душевного комфорту потрібно значну увагу звернути на такий важливий аспект, що може супроводжувати її в процесі становлення і розвитку, як проблема самотності. Адже основою соціалізації є

забезпечення нормального функціонування людини в суспільстві.

Що може бути найважливішим і найдорожчим для людини, ніж розкіш спілкування, духовність, моральність, взаємодопомога, особистий розвиток тощо.

Час показав, що економічні і політичні успіхи скороминучі і відносні, а людина, її духовні цінності — вічні, безсмертні. Ось чому життя людини, її соціалізація, радості і тривоги, віра і сумніви ставляться сьогодні в центр суспільної уваги.

Антиподом нормальному взаємозв'язку особистості може бути самотність. «Самотність — це стан, пов'язаний із втратою людиною зв'язків з колективом, сім'єю, суспільством» [16, с.188]. Але не можна не погодитися з думкою американських учених, котрі зазначають: «Багато людей переживають найбільш болісний стан самотності не в фізичній ізоляції, а саме в середині групи, в колі сім'ї і, навіть, в товаристві близьких людей» [6].

Найточніше, на наш погляд, про самотність сказав російський соціолог, філософ і психолог І. Кон, назвавши її «багатоликою» [4, с.40-42]. Ця метафора виражає певне безсилля раціонального пізнання перед аналізованим феноменом.

Проблема самотності порушувалась або досліджувалась у працях західних і американських філософів, психологів, соціологів, медиків, письменників зокрема, А. Камю, Е. Фромма, І. Ялома, Ж.-П. Сартра, М. Бубера, Д. Рассела, Р.С. Вейса, А. Садлера, К. Мустакаса, М. Міда, Б. Міюковича, Л.Е. Пепло, Дж.І. Янга, Х.С. Саллівана, Г. Гессе, Д. Дефо, Т. Вулфа, Г. Гріна та багатьох інших.

Українські вчені та їх колеги з держав, що утворилися на терені колишнього СРСР, до проблеми самотності зверталися рідко. Окремі публікації з'явилися лише в останні десятиліття ХХ сторіччя. Це праці І. Кона, Н. Хамітова, А. Хараша, Ю. Швалба, О. Данчевої, Ю. Кошелевої, Г. Тіхонова, І. Ачилдієва, Н. Харламенкової та інших. До цього часу проблема самотності «була просто перенесена у сферу прихованих духовних пошуків, релігійної свідомості, богобудівництва, а часом і прямої церковної опіки» [16, с.6].

Дослідження феномена самотності за кордоном, в основному, спрямовані на вивчення рис характеру, особистісних якостей, вікових особливостей самотніх людей; на виділення складових цього феномена (поведінкових, когнітивних, емоційних тощо); на складання різних типологій і шкал.

Пострадянські (українські в їх числі) вчені, що спрямовують свою увагу на феномен самотності, мають певну спільність з теоретичними підходами до цієї проблеми із зарубіжними колегами. Разом з тим деякі з них (зокрема Ю. Швалб, А. Хараш, Н. Хамітов та інші) привертають увагу специфічними для нашої філософії поняттями (наприклад «Я»-і «Ми-свідомість»), що використовуються для пояснення феноменології самотності [20]; своєрідними ракурсами «обжитої» проблеми [17]; аналізом самотності в координатах гендеру (де гендер описує всі виміри соціальної статі) [16].

Теоретичних і емпіричних даних феномена самотності як проблеми соціального середовища в нашій країні зовсім недостатньо, тому є нагальна потреба в подальших серйозних дослідженнях.

Щоб досягти повноти вивчення цього важливого питання, потрібно провести глибокий філософський аналіз із можливим застосуванням емпіричних даних; вивчити специфічні причини, наслідки, а також здійснити ефективні кроки на шляху до подолання глибокого, а часом і нестерпного почуття самотності, що може руйнувати особистість.

Самотність — багатогранна і комплексна проблема, що носить загальнолюдський характер і існує стільки, скільки люди пам'ятають себе. Вона «вічна тому, що не залежить від суспільно-економічних формацій (чи цивілізацій), вона є властивою їм усім» [19, с.6].

Витоки осмислення проблеми самотності знаходяться в сивій давнині. Люди ще тоді хотіли усвідомити суть свого перебування на Землі і в Космосі. Поняття самотності поглиблювалось і уточнювалось, відображаючи в своєму абстрактному змісті на кожному історичному етапі інтегральні знання людей про світ і про себе.

Людина — єдина у світі істота, яка усвідомлює, що вона не за своїм бажанням з'явилась на цьому світі і не за своєю волею помре. Звідси страх смерті, усвідомлений чи не усвідомлений,

котрий буде постійним супутником людини.

«Страх смерті — джерело, з якого беруть енергію решта негативних емоцій, у тому числі й самотність. Чим вищим є розвиток людства і людини, тим тяжчою може бути самотність» [7, с.4].

На певному етапі розвитку цивілізації в процесі виховання ускладнилася структура особистості і духовне життя людини. «Виникло відчуження людини від самої себе. В одній людині — смертне тіло і безсмертний дух» [7, с.4]. Поява монотеїстичних релігій (іудаїзму, християнства, ісламу тощо) вирішила цю проблему. Увага акцентувалася на тому, що всі ми створені за єдиним Законом Божим, на який і потрібно рівнятися, а не створювати собі кумирів і авторитетів, які були б зразками поведінки. Говорилось про те, щоб люди займалися своїми справами, не згадуючи даремно імені Бога. Тут відчувався ефект цілісності і заспокоєння.

На велику психотерапевтичну роль релігій звертав увагу В. Франкл, який помітив, що у віруючих невротизації трапляються рідше. І рідше вони відчують почуття самотності. З ними завжди Бог. Окрім того, віруючий не так боїться смерті, як атеїст, тому що будь-яка релігія переконує людину в безсмерті, якщо не тіла, то душі [13, с.16].

У кінці доби Середньовіччя склався навіть «культ самотності як умови зосередженого, інтимного спілкування з Богом» [3, с.112].

Епоха Відродження починає виділяти індивідуальність як психологічну характеристику людини і її самосвідомість. У цей час і виникає проблема самотності, але вона трактується як благо і необхідна умова становлення творчості й індивідуальності.

З XVII століття самотність стає пов'язаною з розвитком духовності, і в першу чергу, з естетичними переживаннями. У цей час зародилося і збереглося до сьогодні уявлення про самотність як необхідний елемент системи виховання.

XVIII століття дало ще одну грань самотності як основи розвитку інтелекту й творчості в цілому.

У XIX-XX століттях проходить динамічний процес втрати старих і виникнення нових традицій, загострюється розрив між поколіннями, зростає конфлікт «батьків і дітей», посилюється відчуження і нерозуміння між поколіннями. Все це разом потенційно призводить до особистого відчуження і до переживання самотності.

Чим вищим був загальнолюдський рівень засвоєння об'єктивної і суб'єктивної реальності, тим змістовнішим ставало і саме поняття самотності.

Для філософського пояснення самотності необхідна її онтологічна модель, котра б реально відображала динаміку її появи як системного цілого. Для цього ми використаємо теорію рефлексії Гегеля і спробуємо самотність виразити через категорію якості.

У «Науці логіки» Гегель визначає якість як «тотожну буттю визначеність, котра єдина зі своїм буттям, вона не виходить за його межі і не знаходиться також в середині його, а є його безпосереднім обмеженням» [1, с.228].

Наявне буття є визначене буття чи існуюча визначеність, котра як така містить у собі відмінність від іншого буття, зв'язується і протиставляється іншому наявному буттю, тобто пов'язане іншим і визначається через нього.

Тут ми спостерігаємо своєрідну боротьбу, котра ведеться у двох напрямках: 1) з іншим, яке знаходиться в середині цього «щось»; 2) із зовнішнім світом.

Щось знаходить у своєму іншому межі. Саме завдяки своїй межі «щось є те, що воно є, має в ній свою якість» [1, с.228].

Причому якісна межа не байдужа до наявного буття, а навпаки, проникає, пронизує його. Але щось не може вічно перебувати у своїх межах, воно починає суперечити самому собі, виводиться з початкового стану і «гнаться далі за себе».

Кожної миті щось стає іншим, переходячи з однієї визначеності до іншої. Так А визначається через Б, у свою чергу Б визначається через В і т.д. Причому в процесі двох взаємодіючих якостей будь-яке наявне буття, з одного боку, прагне зберегти свої межі, не пустити інше, відштовхнути його, з іншого боку, ми спостерігаємо прагнення розширити свої межі, проникнути в інше.

Виходячи з цього міркування, напевно, можна сказати, що «самотність є результатом двох взаємодіючих якостей — чи то суб'єкт-об'єкт чи суб'єкт-суб'єкт, що виникає внаслідок як відштовхування, так і впускання чогось у себе іншого» [11, с.91].

Таким чином, самотність — це особливий, той, що зберігає індивідуальність і неповторність «чогось», процес відношень потенцій самотуття, яке прагне бути суб'єктом з силами інобуття, які протистоять йому.

У залежності від одних конкретних результатів притягування і відштовхування якостей і порушення гомеостазу самотність, що встановлюється, може бути добровільно прийнятою (свідомо вибиратись людиною), стаючи реакцією на відображений індивідом зміст, який надходить іззовні, коли щось або добровільно приймає інше і робить його своїм внутрішнім, або ж визнає його надмірним для самотуття і несприятливим для гармонії із середовищем [11, с.91].

В інших випадках самотність буває вимушеною — як активне зіштовхнення небажаного зовнішнього змісту в силу явної ворожості цього змісту, його загрози індивідуальності чогось. У цьому зв'язку правомірно говорити про *дві категорії самотності*: 1) добровільну і 2) вимушену.

Аналіз самотності у світлі теорії рефлексії Гегеля виявляє те, що результат невірноваженої взаємодії якостей («індивідів»), які відрізняються одна від одної, має специфічний емерджентний характер (тобто «виникає раптово і являє собою певний стрибкоподібний процес розвитку») [9, с.1562].

Сучасні дослідники виділяють *вісім теоретичних підходів до самотності*. Це: соціологічна, феноменологічна, психодинамічна, інтимна, загальносистемна, інтеракціоністська, когнітивна, екзистенціальна моделі.

Соціологічна модель тлумачить самотність як нормативний загальний статистичний показник, що характеризує суспільство. «Орієнтовані іззовні» люди відокремлені від свого істинного «Я», своїх почуттів і сподівань [6, с.158].

Феноменологічний аналіз ґрунтується на «Я-теорії» особистості. Стверджується, що матеріальна чи об'єктивна дійсність є реальністю, яка свідомо сприймається й інтерпретується людиною на певний момент часу. Ця теза — наріжний камінь феноменологічного підходу до особистості [18, с.528].

Самотність з'являється тоді, коли індивід, подолавши охоронні переешкоди на шляху до власного «Я», все одно думає, що йому буде відмовлено в контактах з іншими.

Психодинамічний підхід акцентує увагу на самотності як нездоланному, постійному відчутті, яке є відображенням характерних рис особистості: нарцисизму, манії величі і ворожості. Х.С. Салліван, один з послідовників З. Фрейда, зазначав, що «у своїй завершеній і найстрашнішій формі самотність може виявитись, починаючи з підліткового періоду. Коли вона дійсно наступає, то сила її вже дуже велика» [6, с.131].

Інтимний підхід проголошує, що феномен самотності зумовлений відсутністю соціального партнера, коли міжособистісним відносинам індивіда не вистачає інтимності, необхідної для довірливого спілкування [6, с.161].

Представники загальносистемної моделі зазначають, що поведінка живих організмів відображає переплетіння впливів декількох рівнів (починаючи від клітинного і закінчуючи міжнародним), діючих одночасно як система. Таким чином, самотність тут є «механізмом зворотного зв'язку, що допомагає індивіду чи суспільству зберегти стійкий оптимальний рівень людських контактів» [6, с.164-165].

Інтеракціоністська точка зору підкреслює, що самотність — це не лише функція фактору особистості чи фактору ситуації, вона — продукт їх комбінованого (або інтерактивного) впливу. Головний представник цього підходу Р.С. Вейс, говорить, що самотність — це «епізодично загострене відчуття хвилювання і напруги, пов'язане з прагненням мати дружні чи інтимні стосунки» [5, с.369].

Когнітивісти головний акцент роблять на ролі пізнання, як фактору, що опосередковує зв'язок між нестачею соціальності і почуттям самотності. *Самотність настає тоді, коли*

індивід усвідомлює невідповідність між бажаним і доступним рівнем власних соціальних контактів.

Вчені, що об'єднались навколо цього підходу, вважають, що розум людини має значно більше коло діяльності, ніж просто сліпо і механічно реагувати на внутрішні фактори чи події в зовнішньому світі. Людина аналізує інформацію про реальну дійсність, робить порівняння, приймає рішення, розв'язує проблеми, що постають перед нею щохвилини [10, с.124-125].

Напевно, найбільший внесок у розробку й осмислення самотності було зроблено екзистенціалістами. *Екзистенціальна позиція розглядає самотність як універсальну характеристику людського буття.* З точки зору відліку приймається той «факт», що люди з самого початку самотні. Самотність — неминуче явище.

Людина вільна в тому смислі, що вона сама «проекує», створює, вибирає себе, не обмежуючи нічим, крім власної суб'єктивності, сутність якої — у повній незалежності від чогось. Людина самотня і не має ніякого онтологічного «підґрунтя» [12, с.756].

Народившись, людина опиняється закинutoю у світ без її відома. Помираючи, приречена зустрітися зі смертю один на один. Вона весь час намагається подолати початкову самотність, але повністю досягнути цього неможливо.

Якщо в нас і виникає почуття єдності з кимось, то воно минує. Самотність незмінна і неминуча. Просто хтось усвідомлює це, а хтось ховається за ілюзією близькості [2, с.374].

Яскравий представник екзистенціальної моделі К. Мустакас підкреслює значення відмінності між «суєтою самотності» і справжньою самотністю.

Суєта самотності — це система захисних механізмів, яка віддаляє людину від вирішення суттєвих питань життя і яка постійно спонукає її прагнути до активності заради активності разом з іншими людьми.

Дійсна самотність виникає з конкретної реальності самотнього існування і із зіткнення з суміжними життєвими ситуаціями (народження, смерть, трагедія, життєві зміни), які переживаються на самоті. Вона може бути і творчою силою [21, с.20-21].

Здійснюючи соціально-філософський аналіз у соціальному середовищі можна побачити *дві тенденції самотності*: 1) самотність як позитивний, творчий, активний, бажаний, необхідний, невід'ємний і виховуючий початок, з якого народжується повноцінна особистість. Тобто, це — добровільне відокремлення, усамітнення, відмова від зовнішніх контактів заради внутрішнього діалогу, зосередження, злиття з природою; 2) самотність як негативний чи пасивний стан, який руйнує людську особистість. При цьому використовуються епітети: тяжка, безвихідна, жаклива тощо. Тобто самотність — туга, що виростає немовби із середини — стан душевної ізоляції.

Перша тенденція — позитивна самотність (усамітнення) — дозволяє особистості зазирнути у найвіддаленіші і найпотаємніші куточки своєї душі, зробити критичний аналіз пройденого, подумати над теперішнім і визначити тенденції майбутнього; очистити свою душу від напливу незначного, другорядного, швидкоплинного, тобто подивитися на себе з різних боків, оцінити себе з позицій раціонального, впорядкувати свої емоції.

Дж. Оді зазначає, що «здоровий розвиток психіки потребує чергування періодів інтенсивного одержання відчуттів й інформації з періодами занурення в самоту з метою їх переробки. Оскільки в глибинах нашої свідомості проходить значно більша частина процесу мислення, ніж на рівні лінійного мислення, яке прив'язане до зовнішнього світу» [2, с.132].

Добровільна самота бере свій початок від самітництва [20, с.35]. Історично самітництво виникає в період розпаду родоплемінних відносин і фактично визначається виникненням світових релігій.

Якщо усамітнення — необхідна умова очищення і поглиблення спілкування, то самотність другої тенденції (негативна самотність) — антагоніст цьому спілкуванню №1 [19, с.190].

Особливої актуальності такий тип (тенденція) самотності набуває в XIX-XX століттях і в наш час.

Зараз інакше осмислюється ступінь впливу суспільства на індивіда і більше уваги приділяється тому, як сама людина визначає свій стан у суспільстві (така течія спостерігається в

концепції інтенціональності, соліпсизмі тощо).

Зміщення акцентів, що підсилюють певне забарвлення феномена самотності, на погляд ряду авторів пов'язано, з одного боку, із розвитком самосвідомості людини [3], а з іншого — із соціальними змінами [22].

Почуття самотності, постійне переживання відсутності і навіть неможливості налагодження близьких духовно-інтимних відносин з іншими людьми починають визначати об'єктивне становище людини в світі.

Будь-яке зображення переживання самотності обов'язково містить в собі поєднання суб'єктивної потреби й об'єктивної неможливості розуміння людини людиною. При цьому розуміння не зводиться до суто пізнавального «що діється» або «про що говориться», а завжди пов'язано з проникненням в особистісний смисл того, що діється.

Розуміти людину — означає відчувати світ її переживань, бачити життя не в його об'єктивно-загальному значенні, а в тому унікальному смислі, котрого воно набуває для конкретної особистості.

Негативну самотність буває не так просто побачити «неозброєним оком», тому слід говорити про її підступність, а це водночас не може не викликати і співстраждання, і співпротест.

Безправ'я, злидні, голод, гноблення — відкриті вороги бадь-якого суспільства. Їх прояви, як правило, очевидні, а тому і боротьба з ними має очевидний, конкретний характер, що об'єднує людей, які ставлять певні цілі, що підносять в людині людське.

Інша справа — нестерпна самотність. Частіше за все не афішуючи свого наступу на особистість, вона виокремлює її з організму колективу, створює свій потаємний світ, вибудовує між особистістю і навколишнім середовищем невидиму для стороннього спостерігача нездоланну стіну. Руйнуються основи особистості, часто втрачається інтерес не лише до діяльності, а й до життя.

Всі прояви форм самотності можна структурувати, і ці структури будуть узгоджуватися із запропонованим Р. Вейсом розрізненням типів самотності на емоційну і соціальну. *Емоційна самотність* розуміється як відсутність тісного емоційного зв'язку, нездатність знайти душевний відгук і розуміння з боку інших людей. *Соціальна самотність* розуміється як відсутність привабливих соціальних зв'язків і виявляється у формах вигнання, остракізму, несприйняття і навіть вимушеного звільнення. Домінуючими симптомами такого типу самотності поряд з почуттями маргіальності є нудьга, бездіяльність, почуття навмисного відторгнення тощо [11, с.91].

На наш погляд, обидві альтернативи дещо односторонні: одна побудована на первинності частини над цілим, інша — цілого над частиною.

Доцільно застосувати синтетичну модель самотності — це впливає з класичної діалектики частини і цілого (тут немає місця односторонності й одномірності тому, що ця модель бере до уваги обидві альтернативи і ґрунтується на методології взаємного формування цілого і частини). Таким чином, феномен самотності базується як на індивідуальному відчутті самодостатності (особистість-мікрокосм), так і на характері зв'язків, ворожих індивіду або привабливих (особистість — соціальна роль).

Чи можна подолати самотність? Вчені говорять про існування різноманітних форм визволення людини від самотності, де фігурують певні зусилля людей, направлені на зміну себе, обставин, навеолишнього світу або ж на зміну ставлення до себе, обставин і довкілля.

Потрібно підкреслити, що дійсною, але не єдиною альтернативою самотності є спілкування. Але не всяке спілкування. Спілкування, яке втрачає природну обмеженість і глибину, перетворюється в тирана особистості. Воно не може бути безмежним, постійним і безперервним тому, що таке спілкування виснажує людину, робить її несприйнятливою до того, з ким вона спілкується.

Ефективними формами спілкування, що можуть вирішувати проблеми самотності, мають бути всі ті, що сприяють особистісному зростанню Це: навчання, творча діяльність, фізична культура тощо. Людина стає самодостатньою, і спілкується вона не для того, щоб взяти, а для

того, щоб віддати.

У результаті успішного активного навчання одержуються знання, якими хочеться поділитися. Ефективна творча діяльність отримує відповідну оцінку. У результаті люди зближуються. Таким чином досягається певний трансцендентний, космічний зв'язок людей [7, с.4].

Якщо людина весь час займається своїм особистісним удосконалюванням, то їй ніколи думати про самотність. Крім того, на шляху особистісного росту її чекають зустрічі з цікавими людьми.

Самотність як усамітнення, відособлення — необхідний компонент не лише для осмислення життя, але й для творчості. Повністю подолати самотність неможливо, але, напевно, і непотрібно, тому що, з одного боку, вона не лише до певної міри необхідна особистості для росту, розвитку творчих сил, самостійності; з іншого боку, коли мова заходить про екзистенціальну самотність, то тут необхідно навчитися приймати її як необхідну частину нашого буття. Кожен із нас самотній в існуванні.

Сучасна людина повинна зрозуміти природу самотності, можливості і неможливості її подолання. Особистість, перш за все, має бути внутрішньо вільною, і водночас стати повноцінним суб'єктом людської діяльності. А це означає: оволодіти глибинами міжлюдського спілкування; навчитися жити в умовах зростаючої соціокультурної комунікації; знайти мову позасуб'єктних відносин з природою.

«Близькість, яка вважається ліками від самотності, насправді розсіює жах самотності, але не саму екзистенціальну суть самотності. Тому неможливо не погодитися з екзистенціальною соціальною терапією, яка говорить, що для того, щоб жити, працювати і творити, необхідно «приручити» свою самотність, зробивши її більш конструктивною і менш руйнівною» [8, с.135].

Література

1. Гегель. Энциклопедия философских наук. — Т.1. Наука логики. — М., 1975.
2. Энциклопедия для детей. — Том 18. Человек. — Ч.2. Архитектура души. Психология личности. Мир взаимоотношений. Психотерапия / Глав. ред. В.А. Володин. — М., 2002.
3. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. — М., 1989.
4. Кон И.С. Многоликое одиночество // Знание — сила. — 1986. — №12.
5. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погорьша В.М. Межличностное общение. Учебник для вузов. — СПб., 2001.
6. Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.Е. Покровского. — М., 1989.
7. Литвак М. Психология одиночества // Школьный психолог (приложение к газ. «Первое сентября»). — 2001. — ноябрь (344).
8. Майленова Ф.Г. Два лика одиночества // Человек. — 2002. — №2.
9. Советский энциклопедический словарь. — М., 1980.
10. Столяренко Л.Д. Основы психологии. — Ростов-на-Дону, 1997.
11. Тихонов Г. Антология одиночества: философский аспект // Простор. — 1996. — №1.
12. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. — 2-е изд. — М., 1989.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вст. Д.А. Леонтьева. — М., 1990.
14. Фролов И.Т. О человеке и гуманизме: Работы разных лет. — М., 1989.
15. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Пер. с англ. — Минск, 1998.
16. Хамитов Н. Философия и психология пола. — Киев., М., 2001.
17. Хараиш А.У. Наедине с собой: Краткое введение в психогигиену одиночества // Уралия. — 1994. — №4.
18. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. — СПб., 2000.

19. Человек один не может... [о проблемах одиночества]: Сборник /Сост. И.М. Ачилдиев/. — М., 1989.
20. Швалб Ю.М., Данчева О.В. Одиночество: социально-психологические проблемы. — Киев, 1991.
21. Moustakas C.E. Portraits of loneliness and love. Englewood Cliffs — N.J., 1972.
22. Slater P. The pursuit of loneliness // American culture at the breaking point. — Boston, 1976.

Надійшла до редакції 12.03.2005 р.